

ББК 81.411.1-3
УДК 811.161.2'37

**Лексика й фразеологія “Ляменту по отцу Іоанні Василевичу” 1628 року,
найдавнішого луцького стародруку**

У статті проаналізовано специфіку лексики й фразеології найдавнішої друкованої пам'ятки писемності Волині – “Ляменту...” 1628 року.

Ключові слова: духовна культура, пам'ятки української мови, жалобні вірші, староукраїнська лексика й фразеологія.

Пам'ятки давньої української мови були й залишаються важливим об'єктом мовознавчих студій. Кожному періодові історії властиве певне коло історичних джерел, “зміст і форма яких обумовлені характером суспільного ладу, відповідним рівнем матеріальної культури тощо. Для вивчення історичного процесу як єдиного цілого необхідне дослідження різних видів джерел, в яких відбилась вся сукупність явищ суспільного життя, всі його сторони в їх взаємозв'язку і взаємообумовленості” [2, с.5]. Серед джерел історії мови особливу увагу привертають регіональні культурні пам'ятки (рукописні й друковані). У лінгвістичній літературі активно представлені наукові праці з діахронічного мовознавства, зокрема, досліджено структуру та функціонуванням різножанрових і різностильових писемних пам'яток української культури. Однак вивчення регіональних джерел в історичному аспекті й досі залишається актуальними.

Завдання нашої роботи – простежити за лексико-фразеологічними особливостями “Ляменту по отцу Іоанні Василевичу” 1628 року, найдавнішої друкованої писемної пам'ятки Волині.

Перша половина ХУІІ ст. в історії України позначена початками національно-культурного відродження. Активне політичне й духовне піднесення цього часу викликало появу нових суспільних і культурних явищ, і серед них – пам'яток нашої історії та духовності. Українська

література цього часу – явище надзвичайно складне й багатогранне, передусім з погляду тематичного й жанрового діапазону.

Наприкінці XVI ст. в нашу літературу прийшла специфічна жанрова форма – жалобні, поховальні панегірики, а в XVII ст. великого поширення набувають так звані віршовані “ляменти“, “плачі“ або “трени“, тобто вірші, написані чи з приводу певної трагічної події, чи на смерть якоїсь видатної особи. Нерідко в їх основу клалися народні голосіння й плачі за померлим [5, с. 155].

Найбільш знаними, з виразними рисами поетики “ляменту”-плачу в українській літературі XVII ст. є такі твори: “Лямент дому княжат Острозьких...” невідомого автора, “Україна, татарами терзана... із жалісним лементом просить” Мартина Пашковського, “Плач або Лямент на зшестья з цього світу вічної пам’яті гідного Григорія Желіборського” Петра Презвітера, “Тренос, або Плач...” та “Лямент на смерть Леонтія Карповича” Мелетія Смотрицького, “Вірші на жалосний погреб Петра Конашевича Сагайдачного” Касіяна Саковича, “Розмишляння о муці Христа, спасителя нашого” Іоаникія Волковича, рукописний „Лямент про пригоду міщан острозьких”, “Герби і трени на труні” Сильвестра Косова, “Плач Малой России о ляхолюбцах”, “Епітафійон” на смерть Івана Брюховецького та “Надгробок” митрополиту Й. Тукальському Лазаря Барановича. Жанрова форма плачу могла використовуватися пізніше в літературі XVIII ст. у творах релігійно-духовного чи соціально-побутового змісту і навіть у травестії.

Серед пам’яток цього жанру помітне місце посідає “Ляментъ по свѣтѣобливе зошломъ велебномъ господинѣ ѡтцѣ Іоаннѣ Василевичу, презвитери. именованъ церкви, православіѣ восточнаго, братства Лѣцкаго, Въздвиженіѣ Честнаго и Животворящаго Креста Господна, написаный презъ многогрѣшнаго ієсєродіакона Давыда Андреевича, инока чинѣ святого Великаго Василіѣ” в колекції українських стародруків Національного музею у Львові. Ця невелика книжечка (17 сторінок розміром в ¼ аркуша), надрукована на початку 1628 року в Луцьку, є одним

із важливих свідчень тієї духовної ситуації, що розвинулася у зв'язку з утворенням Луцького Хрестовоздвиженського братства. Колективна збірка віршів створена духовними особами, вчителями та учнями братської школи, редактована о. Давидом Андреевичем, одним із авторів кількох віршів, видрукована мандрівною друкарнею Павла Домжива Лютковича.

Книга написана й видана на посвяту пам'яті померлого священника Хрестовоздвиженської церкви м.Луцька Іоанна Василевича. Він не входив до кола фундаторів братства, бо почав служити в названому храмі після його заснування. Іоанн Василевич перед тим мав парафію у Красноставі (тепер Польща), де зазнав гонінь і антиправославних репресій. При Луцькому братстві служив сім років, ретельно сповідував духовні принципи православ'я, наполегливо й мужньо працював, виявляючи загальнолюдські чесноти й пастирський талант. Вірші написані із сумної нагоди, автори щиро оплакують духовного поводиря й наставника, який залишив по собі світлу пам'ять, **во своихъ овецъ боронилъ статечне, в вѣре церкви восточной утвержалъ ве(з)печне** [Л, с.26]. Крім зачину-“ляменту” Давида Андреевича, збірка вміщує “Трен нищих, спудеїв школи братської Луцької” пенітарха Луцької братської школи Григорія Соминовича, “Елегію” Іоана Карповича, вірш-анаграму “Іоан Вассилевич”, твори “Епітафійон” та “Короніс”.

Пам'ятка написана староукраїнською мовою з орієнтуванням на існуючі в тогочасній літературній мові книжні традиції і своєрідні жанрові стандарти. У вступі та власне “ляментовій” частині твору особливо помітні мовні елементи традиційних похоронних голосінь, а саме:

– лексеми, що виражають печаль, жаль, біль з приводу смерті шанованої людини: **Насъ скорбѣ, тѹга и болезнь тяжкаа здыймѹетъ** [Л, с.20]; **З водемъ сердца моего заж не мѹшѹ стогнати** [Л, с.22]; **Заж не мѹшѹ горкихъ слезъ з очій вѹливати** [Л, с.24]; **Блѹшне жъ теѹды пристонтъ горкихъ слізъ зажити, ѹста свои пелыннымъ плачемъ**

напоити [Л, с.24]; Плачте, што ѿтѣха ваша ѿмираетъ, вашъ прелюбезный пастырь з очію зникаетъ [Л, с.32];

– опис могили, гробу: Гробъ тѣсный, долъ глѣбокій тебе обыймѣетъ [Л, с.20];

– емоційні одиниці, що вживаються з метою величання покійного (у “Ляменті” воно подається від імені персоніфікованої церкви, якій пресвітер Василевич служивъ презичливо, боронячи інтереси пастви); такі похвали знаходимо в багатьох місцях твору. Наприклад: Плачѹ я, Церковъ, твои цноты вспоминаю, твою кѹ мнѣ щирѹю любов розмышляю [Л, с.24]; ...окрутна смерть ... правдивого пастира зненацка порвала [Л, с.24]; Где шествовати, твое сердце Богъ керовалъ, тебе, мѹжа честна, имъ в пожитокъ даровалъ [Л, с.26]; былъ зычливый в ваше спасене [Л, с.30]; Злыхъ каралъ, добрихъ вавил до далшей цнот [Л, с.30]; в спасенне ихъ старалъса ѿставне [Л, с.30];

– мовна вказівка на неможливість більше зустрітися з покійним: Южъ болшъ не будете миле обцовати, ни жадной ѿтѣхи в дѹхѹ заживати [Л, с.30]; Южъ не будете столовъ его шкрѹжати, ни хлѣва щоденнаго вдѹчне заживати [Л, с.34];

– словесний опис конкретних справ покійного – турбота про хворих, піклування шпиталями, убогими, сиротами: Бо крѣвнымъ, и всѣмъ людемъ, ѿмѣлъ выгодити, подъ часъ прикро голодныхъ часовъ выкормити [Л, с.32]; Плачте хорын, плачте тажко зволѣлыи, вашъ кормитель, добродѣи, што ѿстѹпѹитъ [Л, с.32]; И всѣмъ хорымъ достатки гойне додавано, а самъ в ни(х) пиное мѣлъ з любви старане, о живность и спасене, с кошто(м) своимъ дване. Имъ слѹжачи, готовъ былъ з ними и ѿмрѣти, найтажшѹю хоробѹ охотне терпѣти [Л, с.32]; Убогихъ, самъ ѿбогій, любо шпатровалъ [Л, с.34]; Твоего сьмо кожного дна заживали хлѣва, и все мѣвали, чого колвекъ было треба [Л, с.340].

– анафоричний заклик оплакати померлого: **Плачте жъ всѣ ѿломныи, слезы выливайте, добродѣла своего добротъ вспоминайте** [Л, с.34]; **Плачте жъ горливе, слезы горко выпѣскайте** [Л, с.34]; **Плачте жъ, горкій слезы горко выливайте, остатнюю послѣгѣ патронѣ ѿдайте** [Л, с.36]; **Плачте и землю землѣ жалосне ѿдайте, его нахѣ в своей памяти тримайте** [Л, с.39].

Типовою рисою народних голосінь є звернення до небіжчика, що використовуються подекуди віршах збірки: **Бѣдешъ жити, такожъ намъ горкій боль коишъ, горкій слезы з зрениць нашихъ роишъ, ижъ насъ, ѡ ѿче, скоро опѣскаешъ, насъ, смѣтныхъ сыновъ в дѣхѣ, оставлѣшъ** [Л, с.58].

Тогочасна українська православна еліта, свідома свого патріотичного обов'язку, незважаючи на наступ католицизму на східнослов'янські землі, дбала не лише про захист батьківської віри, а й зберігала рідну мову. Відомо, що для вивчення історії мови “першорядне значення мають ті писемні пам'ятки, що за своїм характером найбільшою мірою відбивають живомовні явища певного періоду” [1, с.5)]. Таким і є “Лямент”, що через свою стильову й мовну специфіку належав до загалом відомого, але не досить збереженого жанру “жалобних” віршів. Він містить чимало народнорозмовних рис. Ці ознаки пам'ятки відображає її лексико-фразеологічна система.

З погляду семантичних особливостей лексики віршів характеризується тематичною багатоманітністю. У ній представлені слова на означення конкретних і абстрактних реалій. Це лексичні одиниці, які вже функціонували в мові попередніх епох, а також слова, що з'явилися внаслідок використання власних словотворчих ресурсів і запозичення. Помітне місце посідає в аналізованій пам'ятці емоційна лексика різної категоріальної належності – іменники: **скорбѣ, тѣга, цнота, ѡ смѣткѣ, щирость, фрасѣнокъ 'печаль', в ѿбозствѣ,** прикметники: **смѣтный, слезный, тѣжкаа, премѣ(д)рый, любезный, прелюбезный,** прислівники: **ревниво, фрасобливо, тѣжко, претѣжко, нелакливо, свѣщенно, статечне,**

жалобне, дієслова: голосити, плакали, фрасовати, стогнати. Пам'ятка, з одного боку, містить лексичні одиниці з виразною маркованістю конфесійного стилю: Богъ, Превишнии, Творецъ всего свѣта, Вышний Цар, преизрение Бжие, аггелъ, Церква Божа, церква, презвитер, ієродіакон, иннок, ієромонах, пастир, офѣра, акафистъ, благочестя, святобливо, горныи кгмахи, православіє, царъ Голомонъ, Израиль, Ааронъ, священна, з іншого – усталені означення народнорозмовного, фольклорного забарвлення: гробъ тѣсный, долъ гливокій, возезнь (болєсть) тажкаа, тажкий боль, чистыи голѣбы, любая охота, смертельнее жало, голоднии часы, горки сироты, хлѣба щоденнаго, смртны(й) трѣнокъ, дни давнии, смѣтокъ претажкій, горке ѣбоство, моцный дѣбъ, океанъ гливокій, скорб тажкая, тажка тѣга, смѣтокъ горки, жаль сердечныи, немноги лѣта, гріх тажкій, вѣчныи смѣтокъ, весна красна, праця штоденна, часъ вольныи, часъ весєлыи, вѣчна нагорода, горкій боль, горкій слезы, кровава вода, сватая земля, щирая любовь, мѣжъ честныи, люта смерть, многи дни, тажкий недѣгъ, чистая Дѣва.

Книжного відтінку надають текстові іменники й прикметники складної словотвірної будови: Ѡбосѣчныи, правовѣрныи, горкопєлынныи, тажкобольныи, долгошєдивый, прикрогоркій, тажкоболныи, многогрішныи.

Трапляються в пам'ятці й фразеологізми, наприклад: Ѡбфитыи ('рясні') слезы выливают, зышол с того свѣта, къ смерти дорогѣ скончилъ, на каждого смерть чигаєтъ, своего вѣкѣ моглъ кончить, Ѡдалъ дѣха Богѣ, в иншѣю Ѡишолъ дорогѣ, слезы лица обмивали, смерти вкѣсити, окремі з них мають виразно народнорозмовний характер: заживали хлѣба, виливайте слезы, выпѣстилъ дѣха, смѣтокъ наводитъ, слезы выпѣскайте, з очію зникаєтъ.

Залишкові морфологічні форми, що збереглися передусім у південно-західних говорах української мови, наближають структуру тексту до народної стихії: **кґдысте навѣжали, сьмо заживали, горкоса смѹщаеть.**

Зверненням до книжної традиції слід вважати використання традиційних граматичних елементів, до яких належать архаїчні відмінкові форми іменників: **потомковѣ, сыновѣ, сыномъ** ‘синам’, **з очію, словы**; такі фрагменти прикметникової парадигми, як давня флексія **-аго: православія восточнаго, честнаго и животворящаго, великаго Василія** за наявності й новіших форм на **-ого: многогрішнаго**; активне вживання іменних прикметників: **жерця вірна, мґжа чесна**; давні дієслівні форми: **псґет, опґщает, ґгасаетса, зажить, славил, ховал, виждь**; архаїчні займенники та прислівники: **ово ж, гди, колвекъ**. У тексті пам’ятки трапляються лексичні раритети, які нерідко є запозиченнями: **місяця фебруарія, ялмґжна** ‘милостиня, пожертва’. Специфічними архаїчними одиницями виступають лексеми, пов’язані із класичною міфологією: **Бодай вись впродъ въ Харонскихъ лодах погивала** [Л, 42], **Бодай бы впродъ Вґлкана молоты тл скрґшили, троглавного Цервера зґвы потребили** [там само], **Леталской воды хочемъ сл напити** [там само].

Архаїчні форми – це данина стилю, що перебуває на межі художньої й конфесійної сфери.

Досить виразно виявляється у тексті “Ляменту...” вплив польської мови. З цього приводу І.П.Чепіґа зазначала: “Історично зумовлений взаємовплив української та польської мов був особливо помітний у лексиці. Українській мові запозичення з польської були необхідні для називання нових реалій і понять, які постійно виникали в мові під впливом громадсько-політичного, господарсько-економічного і науково-культурного життя польського суспільства” [4, с.38]. Серед полонізмів, що входять до мовної палітри пам’ятки, – одиниці і лексичного рівня, і морфологічні та фонетичні форми, властиві тогочасному власне книжному мовленню: **по святоблिवѣ**

зошлом, мешканє, цнота, фрасовати 'сумувати', обцовати 'спілкуватись', прожекнати, жекгнаємъ, теѣди, зичливе, статечне, лацне, ведлуг, бесполъ тощо.

Загалом стиль пам'ятки підкреслено трагічно урочистий, навіть піднесений, чому сприяє вживання певних поетичних форм, а саме: традиційних епітетів. Урочистість стилю підкреслюється використанням конфесійної лексики, складних слів. Аналіз луцького першодруку першої половини ХУІІ ст. дозволяє стверджувати формування типових для епітафій і плачів жанрових мовних ознак, що в перспективі потребують глибокого й докладного опрацювання в контексті мовної специфіки цього жанру.

Умовне скорочення використаного джерела

Л – ЛAMENTЪ по свѣтобливе зошломъ велебномъ господинѸ ѡтцѸ ІоаннѸ Василевичу, презвитери. именемъ церкви, православіа восточнаго, братства ЛѸцкого, Въздвиженіа Честнаго и Животворящаго Креста Господна, написаный презъ многогрѣшнаго ієродіакона Давыда Андреевича, инока чинѸ святого Великаго Василіа. в ЛѸцкѸ року 1628, мѣсяца фебрѸаріа 11 дна в дрѸкарни Павла ієромонаха: фототипія, переклади, дослідження / упор. О.Бірюліна, В.Александрович, В.Шевчук. – Луцьк: Зоря, 2008. – 112 с.

Література

1.Матвієнко А.М. Передмова / А.М.Матвієнко // Волинські грамоти ХУІ ст. – К.: Наук. думка, 1995. – С.5 – 16 .

2.Передмова / Я.І.Дзира // Літопис Самовидця. – К.: Наук. думка, 1971. – С.5 –8.

4.Чепіга І.П. Всупереч унії та єзуїтській експансії / І.П.Чепіга //Мовознавство. – 1985 – №4. – С.35–40 .

5.Шевчук В. «Про Олексія, чоловіка Божого» – драма з 70-х років XVII століття / В. Шевчук // Муза Роксоланська. Українська література XVI – XVIII століть: У 2-х кн.– Кн. 2.: Розвинене бароко. Пізнє бароко. – К.: Либідь, 2005. – С. 151 – 158.